

УДК374.94(1-22)(477.43/44)»19.1

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11\(29\)-774-784](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-11(29)-774-784)

Біницька Катерина Миколаївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вул. Проскурівського підпілля, 139, м. Хмельницький, 29013

Кафедра педагогіки, Факультет гуманітарних і соціальних наук Університет Бельсько-Бяла, 43-309, Вілова 2, Бельсько-Бяла, Республіка Польща <https://orcid.org/0000-0001-8746-3515>

Карпенко Ореста Євгенівна доктор педагогічних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. І.Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, <https://orcid.org/0000-0003-1841-882X>

Загородня Алла Анатоліївна доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, вул. Січових Стрільців, 52Д, м. Київ, , <https://orcid.org/0000-0003-2418-1670>

РОЛЬ ЗЕМСТВ У СТВОРЕННІ НАРОДНИХ ШКІЛ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті простежується розвиток земської діяльності в галузі народної освіти на Поділлі (на початку ХХ століття), зокрема поява земських установ, їхній підхід до розвитку шкільної мережі та ставлення до освітніх потреб громади. На основі вивчення архівних матеріалів показано процес розширення й інтенсифікації роботи земств у сфері освіти, зокрема через значне збільшення кількості навчальних закладів і суттєве зростання обсягу фінансування освітніх проєктів на Поділлі на початку ХХ століття.

Наголошено, що земства, які виникли в результаті реформи 1864 року, відігравали важливу роль у модернізації суспільства, розширенні доступу до освіти та підвищенні рівня грамотності сільського населення. Однак через побоювання російської влади щодо політичного впливу польської шляхти земства на Поділлі створені не були, що сповільнило розвиток початкової освіти в регіоні. Акцентовано, що після впровадження загальноімперської програми підтримки шкільної освіти земства поступово стали відповідальними за фінансування шкіл, оплату праці вчителів та побудову шкільної інфраструктури. Протягом 1904–1910 років значно зросли фінансова

допомога земств у розвиток освіти, зокрема на створення «шкільних сіток», які визначали кількість шкіл та вчителів, необхідних для повітів. Пріоритет надавався будівництву двокласних шкіл із сучасними умовами, що забезпечувало кращу підготовку учнів. Звернено увагу на матеріальні труднощі, з якими стикалися земства, оскільки фінансування освіти залишалося обмеженим, а значна частина дітей не мала змоги відвідувати школу.

Акцентовано на здобутках земств, зокрема у запровадженні програм позашкільної освіти, зокрема відкритті бібліотек та організації народних читань. Визначено, що діяльність земств сприяла культурному та освітньому зростанню населення Поділля, підвищенню грамотності та забезпеченню ширшого доступу до знань. Земства також впроваджували підготовку вчителів і підвищення їхньої кваліфікації, що позитивно позначалося на якості навчання на Поділлі в аналізований період. У статті вказано і на численні проблеми у створенні народних шкіл, такі як нестача фінансів та ресурсів, які не дозволили земствам повністю вирішити проблему доступності освіти.

Ключові слова: Поділля, земські установи, народна освіта, шкільна мережа.

Binytska Kateryna Mykolaivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy, Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy, 139 Proskurivskoho Pidpillya Str., Khmelnytskyi, 29013, Ukraine, Department of Pedagogy, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Bielsko-Biała, 43-309 Wilowa 2, Bielsko-Biała, Republic of Poland, <https://orcid.org/0000-0001-8746-3515>

Karpenko Oresta Yevhenivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, 82100, 24 I. Franko St., <https://orcid.org/0000-0003-1841-882X>

Zahorodnia Alla Anatoliivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Department of History and Philosophy of Education Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine 52D, Sichovykh Striltsiv St., Kyiv, <https://orcid.org/0000-0003-2418-1670>

THE ROLE OF ZEMSTVOS IN THE ESTABLISHMENT OF PUBLIC SCHOOLS IN PODILLIA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The article examines the critical role of the *zemstvos* (local self-government institutions) in developing public education in the Podillia region at the

beginning of the 20th century, particularly focusing on the establishment of *zemstvo* institutions, their approach to expanding the school network, and their response to the educational needs of the community. Based on archival sources, the study highlights the expansion and intensification of *zemstvo* activities in education, including a significant increase in the number of educational institutions and substantial growth in the financing of educational projects in Podillia at the start of the 20th century.

It is emphasized that the *zemstvos*, formed through the 1864 reforms, played a significant role in modernizing society, improving educational access, and raising literacy levels among the rural population. However, the Russian authorities' concerns about the political influence of the Polish nobility delayed the establishment of *zemstvos* in Podillia, hindering the development of primary education in the region. Following the implementation of an empire-wide program to support school education, *zemstvos* gradually assumed responsibility for funding schools, compensating teachers, and building school infrastructure.

Between 1904 and 1910, *zemstvo* contributions to educational development significantly increased, particularly in establishing “school networks” that outlined the required number of schools and teachers in each district. Priority was given to constructing two-class schools with modern facilities, providing better preparation for students. The article also discusses the financial challenges faced by the *zemstvos*, as funding for education remained limited, and many children were still unable to attend school.

The achievements of the *zemstvos*, especially in implementing extracurricular education programs such as establishing libraries and organizing public readings, are underscored. The study concludes that *zemstvo* activities contributed to the cultural and educational development of the Podillia population, raising literacy levels and broadening access to knowledge. The *zemstvos* also focused on teacher training and professional development, which positively impacted the quality of education in Podillia during the analyzed period. However, the article notes persistent challenges in creating public schools, such as insufficient funding and resources, which prevented the *zemstvos* from fully addressing educational accessibility.

Keywords: Podillia, *zemstvo* institutions, public education, school network.

Постановка проблеми. В Історичній перспективі земська діяльність у соціальній, духовній, культурній та освітній сферах суспільства була інтегральною частиною модернізаційного процесу країни. Системоутворюючим компонентом цього процесу, на думку земських гласних, була освіта та створення культурних установ у сільській місцевості, спрямованих на підвищення грамотності людей, формування цінності знань, залучення їх до

інтелектуальної діяльності. Реалізація цих завдань мала сприяти подоланню розбіжності в культурі вищих і нижчих соціальних верств, зміні стилю життя і ментальності населення.

Таким чином, природною була підвищена увага земств до початкової освіти населення, як фундаменту подальшої освітньої роботи в селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Земська діяльність у соціальній та освітній сферах суспільства висвітлюються такими українськими ученими як Моїсеєва Т. М., Лещенко М. Н., Сесак І. В. Однак проблема ролі земств у створенні народних шкіл на Поділлі на початку ХХ століття не було предметом окремого історико-педагогічного дослідження, що і зумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета статті – провести історико-педагогічне дослідження ролі земств у створенні народних шкіл на Поділлі на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Саме школа, на думку земських гласних, як центральна ланка в системі освіти була базою в процесі становлення культурогенезу людини, формувала культуру навчання, змінюючи у дітей сприйняття життя та підвищуючи рівень їх потреб.

Серед ключових реформ, започаткованих після скасування кріпосного права, особливе місце посідала земська реформа 1864 року. Вона мала на меті створення виборних місцевих органів самоврядування – земств. Початок реформи був ознаменований указом Олександра II від 1 січня 1864 року під назвою «Положення про губернських і повітових земських гласних»[1].

14 липня 1864 р. було ухвалено «Положення про початкові народні училища», яке змінило систему керівництва початковою освітою в країні. Саме з цього часу фактично розпочинається діяльність земських установ у народній освіті. Відтепер, за законом, початкові школи могли відкриватися не лише різними урядовими відомствами, а й громадськими організаціями, включаючи міські та земські структури місцевого самоврядування, а також більшою мірою, ніж це було раніше, та приватними особами. Але через побоювання російської влади щодо впливу польської шляхти на Правобережній Україні, в тому числі і на Поділлі, не були створені земства. Царська адміністрація побоювалася, що земські органи, які мали значний ступінь автономії, можуть стати інструментом політичного впливу польської шляхти, що домінувала в цьому регіоні.

Основним завданням земств було управління місцевими справами, зокрема це розподіл коштів на освіту, охорону здоров'я, розвиток інфраструктури та соціальну підтримку. До складу повітових та губернських рад, крім представників відомств міністерств народної освіти та внутрішніх справ: інспекторів народних училищ, чиновників канцелярії губернатора, а також духовенства (в особі місцевого архієрея) були включені і члени та

представники органів місцевого Управління. Це були, як правило, голова або губерньської або повітової земської управи, керівник шкільної комісії, яка входила до складу будь-якої управи. Це і послужило тим поштовхом і тією відправною точкою, з якою земства почали активну роботу на цій ниві.

У травні 1904 р вступає в дію, ухвалене ще 2 квітня 1903 р. Положення про управління земським господарством у губерніях до яких відносилися і Подільська губерніях [2, арк. 11]. Згідно з «Положенням», у межах реформи створювався комітет управління земським господарством, який отримав іронічну назву «кущих» земств [3, арк. 13]. Це принизливе визначення відображало особливості їхньої структури: їм бракувало ключової характеристики земств – самоврядності. Депутати, або гласні, призначалися міністром внутрішніх справ за поданням губернатора, а не обиралися. Вимоги до гласних були мінімальними – вони мали прожити в повіті щонайменше три роки та володіти нерухомістю, що обкладалася земськими податками [4, арк. 5].

«Положення про губерньських і повітових земських гласних» визначало завдання земських зібрань та управ, надаючи їм широкий спектр соціально-господарських функцій. Земства мали опікуватися майном, капіталами і коштами, будівництвом і утриманням будівель та шляхів сполучення, а також забезпеченням харчування населення. Їм також доручалося завідування лікарнями, благодійними закладами, підтримка бідних, допомога невиліковно та психічно хворих, а також контроль за будівництвом церков. Крім того, земства відповідали за страхування майна, розвиток місцевої торгівлі та промисловості, допомогу в сфері освіти та охорони здоров'я, а також профілактику поширення епідемій серед тварин та захист хлібних посівів [5, арк. 49]. Таким чином, соціальна діяльність займала одне з провідних місць у їхній компетенції.

Як свідчать джерела, головну увагу земства приділяли запровадженню загального початкового навчання, де освітній рівень був вкрай низьким, а доступ до шкіл обмеженим. У зв'язку з цим, на початку 1900-х років Міністерство народної освіти підготувало проєкт для впровадження загального початкового навчання. Планувалося збільшити обсяг державного фінансування для земських установ з метою підтримки та розвитку початкових шкіл. Земствам пропонувалося активно сприяти реалізації цієї програми і звертатися за потреби до уряду по позики. В подальшому уряд передав земствам права на контроль за розвитком народної освіти в регіоні. У 1908 році він зобов'язав Міністерство освіти компенсувати земствам чверть витрат, пов'язаних із розвитком початкової освіти [6, с. 100].

Станом на початок ХХ століття в Україні налічувалося 560 волостей, серед яких 120 не мали жодної школи – ні церковно-парафіяльної, ні міністерської, тоді як у 239 волостях була лише одна школа. У 1911 році

доступ до початкової освіти залишався обмеженим для великої кількості дітей молодшого шкільного віку: у Волинській губернії 59,1% дітей не мали можливості відвідувати школу, у Київській – 59,5%, а в Подільській – 62,7%. На той час близько 80% початкових шкіл були церковно-парафіяльними. Рівень грамотності в регіоні становив лише 16,9%, що значно відставало від середнього показника для всієї України – 21,2%.

Дослідники вважають, що роль земств у сфері освіти зводилася до управління господарськими питаннями початкових шкіл, оскільки земства не мали права складати навчальні програми, контролювати або спрямовувати навчально-виховний процес [7, с. 78]. Проте губернські земські комітети від початку своєї діяльності усвідомлювали недостатню кількість шкіл та низький рівень освіти в регіоні. Йшлося не лише про збільшення кількості навчальних закладів, але й про підвищення професійного рівня вчителів і покращення умов їхньої праці, адже, на думку земців, якість освіти значною мірою залежала від рівня підготовки вчителів. У земських регіонах стандартна річна заробітна плата вчителя початкової школи становила 300 рублів.

Для того, щоб хоч якось виправити ситуацію, яка склалася розробляються проекти нормативно-правової бази загального навчання, які розглядаються в уряді. В результаті чого, ухвалюється ряд законів про запровадження загальної початкової освіти, про покращення матеріального становища вчителів початкової та середньої школи, про започаткування нових учительських інститутів та семінарій, про організацію педагогічних курсів, про запровадження нових програм викладання в середній школі, про розвиток професійно-технічної освіти та ін.

В свою чергу, земства мали особливий інтерес у розвитку навчальних закладів, оскільки, як засновники, отримували законне право впливати на підбір вчителів і освітній процес. Так, до бюджетів 1906 року було включено, крім фінансової підтримки міністерських і церковних шкіл, фінансування будівництва одно- та двокласних земських шкіл.

З часом однокласні школи почали розглядатися як тимчасовий захід, а основним типом було визнано двокласні школи, проекти будівель яких відповідали сучасним гігієнічним вимогам. Земства також неодноразово клопоталися про створення в Подільській губернії училищних рад, щоб забезпечити тісну взаємодію між органами земського управління, які фінансували будівництво, утримання шкіл, та органами, що відповідали за їхню роботу в навчальному та адміністративному відношеннях.

Найбільшим досягненням земств стала програма загального початкового навчання, яка мала на меті розробку плану шкільної сітки. Цей проект передбачав будівництво нових приміщень і заснування шкіл з метою забезпечення протягом 10–20 років кожного повіту та губернії необхідною

кількістю початкових навчальних закладів і вчителів. Такий план мав сприяти реалізації програми загального навчання для всіх дітей шкільного віку [8, с. 76].

Основою цієї мережі стала земська школа, концепція якої була розроблена педагогом М. Корфом. Ідеї нових шкіл, їхній зміст і методи викладання формувалися під час земських та педагогічних з'їздів, учительських курсів і земських зборів. На відміну від церковнопарафіяльних і міністерських шкіл, земські будувалися за новими проектами, що відповідали санітарним вимогам часу, створюючи цілісний навчальний комплекс із приміщенням школи, житлом для вчителів, садом, городом і пасікою [9, с. 794].

Земства домоглися певних покращень в освітній системі, але значна частина дітей залишалася все ж таки поза шкільною освітою. За результатами Всеросійського шкільного перепису 1911 року, поза школою у Волинській губернії залишалося 62,2% дітей, у Київській — 59,4%, у Подільській — 64,6% [10, с. 172].

Після виходу законів від 3 травня 1908 р., 10 червня 1909 р., 14 червня 1910 р., 5 травня 1911 р., 13 червня 1912 р. уряд виділяє кошти для земств і міст на розвиток освіти. У першу чергу фінансування призначалося для регіонів, де за клопотанням земських і міських органів визначалася підвищена потреба. Міністерство народної освіти розподіляло ці кошти через директорів та інспекторів шкіл, а земства і міста використовували їх здебільшого для доведення зарплат учителів до встановленого мінімуму, а також для будівництва і обладнання шкільних приміщень. [11, арк. 3-4].

В результаті чого, з кінця 1911 року справи народної освіти були повністю передані повітовим земствам. Губернське земство зберегло обмежені обов'язки, зокрема підтримку народних шкіл у поселеннях колишніх державних селян, фінансування церковношкільного будівництва, забезпечення стипендій для студентів учительських семінарій та надання субсидій деяким освітнім і просвітницьким закладам [12, с. 5].

Органи місцевого самоврядування Подільської губернії, протягом 1912–1914 років докладають значних зусиль для будівництва шкільних приміщень, в результаті активної діяльності з'являється 25 тисяч місць для учнів. Так, лише у Вінницькому повіті було відкрито 36 нових шкіл, у Проскурівському – 24, а в Гайсинському – 21 навчальний заклад [13, арк. 35]. Це призвело до підвищення рівня грамотності: з 1911 до 1914 року відсоток письменого населення зріс із 16,9% до 22,3%.

Однак, попри досягнуті результати, проблеми залишалися, адже третина дітей шкільного віку все ще не мала доступу до навчання через нестачу шкільних приміщень і коштів на утримання закладів. Фінансування шкіл було недостатнім: витрати на опалення багатьох сільських шкіл не перевищували 20 карбованців на рік, що створювало несприятливі умови для навчання в холодний сезон — часто взимку заняття припинялися через низьку температуру в класах [14, с. 30–33].

Так, до початку Першої світової війни, з 1904 по 1910 рік Подільське земство виділило 2,8 млн крб. на розвиток освіти, що значно перевищувало фінансування інших напрямів земського господарства. У 1912 році витрати земств на утримання початкових шкіл у Подільській губернії склали понад 237 тис. крб, що свідчило про значну увагу до цієї галузі [15, ст. 35].

Звісно, земських асигнувань виявлялося недостатньо для того, щоб привести початкові школи Поділля хоча б у задовільний стан. За звітом попечителя Київського навчального округу, на 1 січня 1903 року в регіоні налічувалося 292 міністерські та 1795 церковнопарафіяльних і шкіл грамоти [16, арк. 46].

Так, наприклад, у 1909 р. з 643 тис. крб., що виділялись земствам на народну освіту, 443 тис. крб. призначались церковнопарафіяльним школам. У 1912 р. від земств надійшло 478 тис. крб., або 53% усіх коштів, що виділялись на розвиток цього типу шкіл [17, с. 23]. У 1913 році Подільське земство стало лідером серед 61 єпархій Російської імперії за виділенням коштів на розвиток церковнопарафіяльних шкіл, інвестувавши в них понад 470 тис. крб. [18, с. 84].

З огляду на це не дивно, що церковнопарафіяльні школи на Поділлі на початку ХХ ст. продовжували залишатися домінуючим типом початкових шкіл. Так на 1913 р. на території Подільської губернії їх нараховувалося – 1725 [19, с. 50].

Земства також дбали про розвиток позашкільної освіти, надаючи матеріальну підтримку для організації вечірніх занять, народних читань і бібліотек. У 1913 році, наприклад, Кам'янець-Подільське повітове земство виділило 1,5 тис. крб. на бібліотеки, Летичівське – 1,9 тис. крб., запланувавши відкриття бібліотек при 38 училищах. Літинське і Проскурівське земства також мали на меті створити по шість бібліотек кожне, виділивши на це відповідно 600 і 300 крб. [20, с. 8]. Однак через відсутність спеціального фінансування та положень про вечірні заняття позашкільна освіта у Подільській губернії була обмежена. У 1914 році в губернії було проведено 3636 занять, які відвідали лише 929 осіб.

Ситуація значно ускладнилася з початком Першої світової війни. Зростання вартості будівельних матеріалів і нестача фінансів призвели до суттєвого зниження темпів розбудови освітньої інфраструктури. Наприклад, Кам'янецьке повітове земство Подільської губернії змогло відкрити лише 8 нових класів у 1914 році, а Вінницьке повітове земство у 1915 році збудувало лише дві школи.

Разом з тим, просвітницька діяльність земств дозволила закласти фундамент для розвитку шкільної освіти, створення мережі початкових шкіл та проведення заходів, спрямованих на підвищення рівня грамотності серед населення, що сприяло поширенню знань та підвищенню культурного рівня громад.

Висновки. Отже, освітня діяльність земств Поділля сприяла піднесенню освітнього рівня населення регіону, подоланню його неписьменності. Земствами краю було розгорнуто значну роботу стосовно реалізації державних планів запровадження загального початкового навчання. Це виявлялося у створенні нових шкіл та модернізації існуючих навчальних закладів, що відповідало потребам часу та забезпечувало якісні умови для навчання. Земства активно займалися підвищенням кваліфікації вчителів, організовуючи курси та семінари, що дозволяло вчителям отримувати нові знання та навички, необхідні для ефективного навчання дітей.

Крім того, земства фінансували освітні програми та реалізовували проект загального початкового навчання, що сприяло залученню дітей до шкільного навчання. Це стало можливим завдяки створенню так званих "шкільних сіток", які визначали кількість шкіл та вчителів, необхідних для забезпечення освіти в кожному повіті. Однак, незважаючи на ці досягнення, значна частина дітей шкільного віку залишалася поза освітньою системою через брак шкільних приміщень, нестачу фінансування та обмежений доступ до ресурсів.

Ця ситуація підкреслювала необхідність подальших реформ у сфері освіти, оскільки навіть у період активного розвитку земства не змогли повністю вирішити проблему доступності освіти для всіх дітей. Таким чином, хоча впровадження земствами освіти стало важливим кроком у розвитку навчальної системи, воно вимагало продовження зусиль для забезпечення освіти кожній дитині.

Література:

1. Моїсєєва Т. М. Земська реформа та соціальна діяльність земств // *Інтелекція і влада*. 2004. Вип. 3. С. 36-47. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2004_3_6
2. ЦДАВО Ф. 538. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 11.
3. ЦДАВО Ф. 538. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 13.
4. ЦДАВО Ф. 543. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 5.
5. ЦДАВО Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 182. Арк. 49.
6. Андрієвський В. З минулого: В 2 т. Т. II. Від гетьмана до Директорії. Берлін: Видавн. «Українське слово», 1923. 307 с.
7. Лещенко М. Н., Сесак І. В. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти. *Український історичний журнал*. 1987. № 1. С. 7–86.
8. Русов А. А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Київ. : Издание «Кружка студентов киевлян» Киевского Коммерческого Института, 1914. 115 с.
9. Енциклопедія українознавства : в 10 т. / [гол. ред. В. Кубійович]. Париж; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954. Т. 2 : Голинський Петро – Зернов. 1957. С. 401–800.
10. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. [1-е изд.] Київ. : Т-во Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. 1094 с.
11. Центральний державний історичний архів України. Ф. 707. Управління Київського учбового округу. 1832-1919 рр. Оп.229. Спр. 227. О руководящих указаниях по вопросу о расходовании остатков от сумм, отпускаемых земствам на введение всеобщего обучения, 1911 р. 20 арк.

12. Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917 гг.). Київ : Типография Киевского губернского земства, 1918. 20 с.
13. Учредительное собрание уполномоченных земств Киевского товарищества западных земств по продаже сельскохозяйственных машин. Киевская земская газета. 1913 р. № 7. С. 10–11.
14. Там само. 307 с.
15. ЦДАВО Ф. 538. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 11.
16. Центральний історичний архів України у м. Києві Ф. 442. Оп. 656. Спр. 1932. Арк. 46.
17. Сесак І. В. З історії діяльності земських установ Поділля в галузі народної освіти (1904-1920 рр.). Режим доступу: <http://museum.vn.ua>
18. Отчет по отделу народного образования за 1914 год. Константиноград. С. 84-85.
19. Экономическая жизнь Подолии. 1915. ф 11. С. 50.
20. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1912 год: Отдел 8. К., 1913. С. 8.

References:

1. Moiseeva, T. M. (2004). Zemskaya reform and social activity of zemstvos [Zemska reforma ta sotsialna diialnist zemstv]. *Intelihentsiia i vlada - Intelligentsia and power* (Vols. 3). (36-47). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2004_3_6 [in Ukrainian].
2. TSDAVO. (538). 1. 119. 11. [in Ukrainian].
3. TSDAVO (538). 1. 23. 13. [in Ukrainian].
4. TSDAVO (543). 1. 12. 5. [in Ukrainian].
5. TSDAVO (1092). 2. 182. 49. [in Ukrainian].
6. Andriievskiy, V. (1923). Z mynuloho: V 2 t. T. II. Vid hetmana do Dyrektorii. [From the past: In 2 vols. VOL. II. From the Hetman to the Directory]. Berlin: Ukrainian Word Publishing House. [in Ukrainian].
7. Leshchenko, M.N., Sesak I. V. (1987). Rol zemskykh ustanov Pravoberezhnoi Ukrainy v rozvytku pochatkovoї osvity [The role of zemstvo institutions of the Right-Bank Ukraine in the development of primary education]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*. (1). 7-86. [in Ukrainian].
8. Rusov, A. A. (1914). Kratkaia entsyklopedyia zemskoho dela v eho ystorycheskom razvytyi [Brief encyclopedia of zemstvo in its historical development]. Kyiv : Edition of the 'Circle of Students of Kyiv' of the Kyiv Commercial Institute. [In Russian].
9. Entsyklopediia ukrainoznavstva [Encyclopaedia of Ukrainian Studies: in 10 volumes] (1954). Paris; New York: Young Life. (Vol. 2): Holynskiy Petro - Zernov. (1957). 401-800. [in Ukrainian].
10. Ves Yugo-Zapadnyi kraj. (1913). Spravochnaia y adresnaia knyha po Kyevscoi, Podolscoi y Volynscoi hubernyam [The whole South-Western region]. [1st edition]. Kyiv : L.M. Fish and P.E. Volsov. 1094. [In Russian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine (707). (1832-1919). *Upravlinnia Kyivskoho uchbovoho okruhu - Office of the Kyiv Educational District*. Folder 229, File 227. (1911). *O rukovodiashchykh ukazanyiakh po voprosu o raskhodovannyi ostatkov ot summ, otpuskaemykh zemstvam na vvedenye vseobshcheho obucheniya - On guidelines on the use of balances from the amounts allocated to zemstvos for the introduction of universal education*. 20. [in Ukrainian].